

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/44513>

Please be advised that this information was generated on 2021-06-20 and may be subject to change.

Oorlog en cultuur

De mens leeft zijn bestaan tussen arbeidstijd en vrije tijd, tussen werken en feestdagen. De Duitse cultuurfilosoof Odo Marquardt suggereerde in zijn *Kleine Philosophie*

die des Festes (1988) dat een mens die te weinig vrije tijd heeft en te weinig opwinding, en die te veel in de saaie routine van alledag vastzit, andere uitlaatkleppen zoekt: zoals oorlog, want die doorbreekt de routine en de verveling.

Afbeelding 1.
Jeaques-Louis David,
Kroning van Napoleon en
Josephine, Louvre Parijs.

Een gewaagde stelling? Misschien toch niet. In elk geval neem ik zijn gedachte mee in mijn betoog over de relatie tussen oorlog en cultuur.

Als mensen uit de middenklassen in negentiende eeuw staatsburgers worden, prent de politieke elite hun in dat de staat gedragen wordt door de natie, en dat de natie het waard is om desnoods voor te vechten. Verbind dat gegeven met een constatering van de cultuursocioloog Norbert Elias, die schrijft dat de Europese geschiedenis vanaf de zestiende eeuw gekenmerkt wordt door affectbeheersing, waarbij vooral het geweld dat gewone mensen uitoefenen - dagelijkse moord- en doodslag, straatgevechten, bloedwraak, duels - door de politieke elite van de gecentraliseerde staten aan banden gelegd wordt. Mij dunkt dat wanneer deze menselijke emoties publiekelijk gereguleerd worden, ze zich opkroppen; als het politieke elites uitkomt, kunnen zij daarvan gebruik maken om mensen via oorlog de kans te geven die te

uiten. Politieke elites mobiliseren immers per definitie de massa, en bespelen daartoe hun emoties. In de negentiende eeuw ontstaan de massamedia, instrumenten bij uitstek voor machthebbers om de massa te manipuleren. Opwinding en sensatie worden daarin belangrijke elementen - en wat is er opwindender dan oorlog, sensationeler dan geweld?

Ideologische condities

Machthebbers hebben de massa nodig om oorlog te voeren; maar om de cultureel-ideologische condities te scheppen waarin een volk oorlogsbereid is, moeten zij steun zoeken bij een andere elite - de culturele, van schrijvers, beeldende kunstenaars, wetenschappers, maar zeker ook religieuze en pedagogische voorgangers. Max Weber wees er in *Wirtschaft und Gesellschaft* (1928) terecht op dat juist deze groep het culturele kapitaal beheert waarop de negentiende-eeuwse natiestaat rust: nationale mythes, kunst en

literatuur, geschiedschrijving, onderwijs. Met andere woorden: de culturele elite geeft vorm aan de ideologie die de politieke elite gebruikt om de massa in beweging te krijgen. Al in 1908 suggereerde de Franse socioloog/filosoof Albert Sorel in *Reflexions sur la Violence* dat juist mythes die een grote groep bereiken, tot geweld kunnen leiden. Zo'n mythe was het verhaal dat de eigen natie een specifieke beschavingsopdracht had.

Ik bespreek nu enkele cultuuruitingen die de macht en het fenomeen van de oorlog als uiting van 'de wil tot macht', ondersteunen, en behandel de vraag hoe 'gewone' soldaten oorlogen ervoeren - op twee momenten: de tijd van Napoleon, en de Eerste Wereldoorlog.

Napoleon

Napoleon roemde het Franse volk als de *grande nation* wier mythische bestemming het was de eigen vrijheid en gelijkheid-brengende revolutie in heel Europa uit te dragen. Om Frankrijk daartoe te mobiliseren, gebruikte Napoleon een veelheid van media. Beelden zeiden, zeker gezien de nog geringe alfabetiseringsgraad, meer dan woorden. Schilders moesten Napoleon dus helpen zijn gedachten uit te dragen. Op het overbekende kroningsschilderij van Jacques-Louis David staan Napoleons maarschalken prominent - de leiders van de *grande armée*, die Frankrijks missie moesten uitvoeren. De feestelijke uitdeling van de vergulde regimentsadelaars en het zweren van de eed van trouw door officieren en soldaten werd in 1810 door David op een al even cinemascope-achtig doek vereeuwigd. (afb.1)

Alleen oorlogen, meende Napoleon, zouden een nieuw Europa scheppen. Natuurlijk eisten zij levens - de prijs voor hoger doelen. Antoine Gros beeldde in 1797 Napoleon af als jong, heroïsch soldaat die het eeuwenlang geknechte Italië, de Tricolore brengt, symbool van de vrijheidsboodschap. (afb. 2)

In 1804 legde Gros een episode vast uit de Franse oorlog in het Nabije Oosten (1797/98). Geruchten gingen dat Napoleon de met pest besmette Franse soldaten liet vergiften om een echte epidemie te voorkomen. Gros toont de generaal in een Syrisch lazaret: terwijl zijn adjudant, bang voor besmetting, een zakdoek voor zijn mond houdt, raakt Napoleon met ontblote hand een pestlijder aan - natuurlijk een verwijzing naar Jezus die een leproos geneest. (afb. 3)

In 1808 schildert Gros de slag tussen Fransen en Russen, in het Pruisische Eylau. Te midden van de gewonden - de beide naties verloren op één dag 40.000

soldaten - rijdt een door de gruwelen diep bewogen Napoleon. (afb. 4) Hij zou toen gezegd hebben dat wanneer meer vorsten zelf de slagvelden bezochten, er minder oorlogen zouden zijn...

Zulke voorbeelden zijn er vele: Napoleon als belichaming van Frankrijk, alsmede de door hem omwille van idealen gepropageerde oorlogen, werden gevierd in gedichten, romans en opera's. Maar natuurlijk ook in populaire geschiedverhalen en schoolboeken. Napoleon zette zeer bewust een veelheid van cultuurvormen in om de verschillende segmenten van het volk te bereiken en beïnvloeden.

Vlaamse soldatenbrieven

Wat de soldaten dachten die zijn politiek moesten uitdragen, is minder gemakkelijk te achterhalen. Napoleons regime rekruteerde zowel in Frankrijk als in de door Frankrijk bezette gebieden. In Brugge liggen honderden brieven die Vlaamse dienstplichtigen vanuit heel Europa aan het thuisfront schreven. De bundel *Vlaamse soldatenbrieven uit de Napoleontische tijd* (Nijmegen 1977) geeft een fascinerend beeld van de gedachtewereld van deze vaak analfabeten jongens die met behulp van kameraden of beroepsschrijvers hun ouders probeerden te bereiken. Hoe zagen zij de oorlog?

Enthousiasme voor de zaak van vrijheid, gelijkheid en broederschap lees je in hun epistels niet. Over het goed of kwaad van oorlog als fenomeen, over de oorzaken ervan, de redenen ervoor laten zij zich niet uit. De vijand is geen ideologisch begrip: het is gewoon een soldaat die letterlijk aan de andere kant vecht - over wie men niets slechts zegt. Wat de schrijvers bezig hield was vooral hun dagelijkse ellende - het slechte weer, het slechte schoeisel, de slechte uniformen, en het slechte voedsel - en de duizenden, tienduizenden doden per veldslag. En ze vroegen hoe het thuis ging.

Deelden de Vlaamse dienstplichtigen de Franse idealen niet omdat die niet gekoppeld waren aan hun land van herkomst? Waarschijnlijk. Steunden Franse soldaten de idealen van 'hun' keizer dan wel? Waarschijnlijk niet. Vele tienduizenden Franse jongens probeerden elk jaar aan de dienst te ontsnappen, en eenmaal in het leger deserteerden evenzovelen. Wie bleven, deden dat onder andere omdat zij goed te eten kregen - beter dan 'bij moeders', beter ook dan de niet-Franse soldaten... Zeker, Napoleons toespraken begeisterten velen aan de vooravond van zijn veldslagen. Maar wat was het effect? In de bulletins die de legerleiding tijdens zijn veldtochten uitgaf - meer dan zeventig bulletins

▽
Afbeelding 2.
Antoine Gros, De
jonge Bonaparte.

bijvoorbeeld tijdens de campagne van 1807 - wordt slechts éénmaal een soldaat geciteerd, dodelijk gewond bij Eylau. Hij zei, volgens het bulletin:

'Laat mij, vrienden - ik sterf tevreden, omdat wij hebben gewonnen en omdat ik doodga op het veld van eer, omringd door kanonnen op de vijand veroverd. Zeg de Keizer dat ik slechts één ding betreurt: dat ik, over enkele ogenblikken, hem niet meer kan dienen en niets meer kan doen om Frankrijks glorie te vergroten...'

Hadden meer van dit soort ontroerende patriottische scènes plaatsgevonden, dan had de legerleiding ze zeker als propaganda benut. Kortom, ook de Franse jongens waren waarschijnlijk weinig enthousiast over de oorlogen die zij moesten voeren.

Nationalisme

In de tweede helft van de negentiende eeuw neemt het nationalisme in intensiteit toe, mede als reactie op Napoleons Europees-imperiale politiek. Daardoor stijgen ook de spanningen: veel staten proberen een dominante positie te veroveren.

De Duitse cultuurwereld, nog geen politieke/staatskundige eenheid, zoekt juist via het uitdragen van beschavingsidealen een plaats in de wereld.

Rond 1830 verkondigt Ernst Moritz Arndt dat de Duitse cultuur een heilige oorlog moet voeren: 'De hele aarde is een beloofd land dat nog veroverd moet worden door rechtvaardigheid, geluk en deugd'.

Veertig jaar later schrijft de historicus Jakob Burckhardt dat een oorlog nodig is - tussen de Duitse 'Kultur' en het westerse imperialisme: een kruistocht om de burgerlijke beschaving te beschermen tegen de voortschrijdende modernisering die alleen plat materialisme verheerlijkt.

Weer veertig jaar later, in 1912, publiceert de generaal/cultuurpoliticus Friedrich von Bernhardi *Deutschland und der nächste Krieg* waarin hij stelt dat de lange vrede Duitsland heeft doen inslapen, zodat de Duitse cultuur verzand is in gezapigheid. Alleen oorlog kan deze lethargie doorbreken.

Vergelijkbare geluiden klonken echter evenzeer buiten Duitsland. In Italië drongen invloedrijke auteurs als Gabriele d'Annunzio vanaf de eeuwwende aan op oorlog, om de Italiaanse cultuur te regenereren. Politici maakten daarvan graag gebruik, en lieten Italië Libië binnenvallen. De voorman van het futurisme, Filippo Marinetti, verkondigde vergelijkbare ideeën.

In Engeland predikte de kleine maar cultureel invloedrijke beweging van de Vorticisten een 'Blast' die al het oude moest wegblazen om ruimte te maken voor een nieuw levensgevoel.

In Frankrijk tenslotte bestond op de 'Grandes Ecoles', waar de toekomstige elite van het land werd opgeleid, blijkens een enquête van rond 1900 brede steun voor een nieuwe oorlog, waarin Franse burgers weer essentiële nationale deugden zoals mannelijkheid, kameraadschap en offerzin zouden leren kennen.

In dat cultureel-mentale klimaat konden de machtspolitieke en economische factoren die de relaties tussen naties bepaalden, te gemakkelijker in een echte oorlog uitmonden. Mede dientengevolge trokken, toen overal in Europa gemobiliseerd werd, jonge mannen vanaf de boerderijen en vanuit de fabrieken massaal én vrijwillig naar het front.

In Engeland vond ook onder jonge intellectuelen zelfmobilisatie plaats: de colleges van Oxford en Cambridge liepen leeg. In Frankrijk gaven gevestigde intellectuelen publiekelijk hun mening: de filosoof Bergson noemde de oorlog een strijd van de civilisatie tegen de Duitse barbarij, volgens de socioloog Durkheim botste het militaristische karakter van de Duitse samenleving met de algemene Europese ontwikkeling in de richting van de moderniteit, en de historicus Lavissee betoogde dat Duitsland als sinds Hegels filosofie een aggressief pan-Germanisme aanhing. Kortom, wie culturele legitimaties zocht om tegen Duitsland te strijden, vond die - evengoed als de Duitsers zelf. Een vooraanstaande cultuurdrager als Thomas Mann schreef immers in 1914 dat 'de Duitse ziel zich tegen het pacifistisch ideaal van de beschaving verzette' - omdat vrede toch een element van corruptie in zich droeg. Oorlog was, meende hij, net als kunst een uiting van passie, van echt leven.

Soldatenbrieven uit de Grote oorlog

Wat meenden de 'gewone' soldaten? Wat zeggen de vele soldatenbrieven uit de Eerste Wereldoorlog, in

druk uitgegeven tijdens de oorlogsjaren en erna - tot dat zich een nieuwe oorlog aankondigde?

In 1916 verscheen de collectie *Kriegsbriefe gefallener Studenten* - geselecteerd door de hoogleraar Philip Witkop. Ik geef enkele citaten uit de Nederlandse vertaling - drie drukken in 1916/17. Een jongeman bericht vanaf het front zijn ouders dat zijn broer zojuist gesneuveld is:

*Hij heeft toch zijn leven gegeven voor ons,
door vijanden omringde Duitsche vaderland,
evenals zoovele anderen, die meekwamen
uit Duitschland en nu in vreemde aarde
rusten. Het beste met u allen. Hartelijke
groeten van uw thans nog eenigen zoon.*

Een ander schrijft:

*Vaderland, mijn vaderhuis! Hoe dikwijls heb
ik vreugde aan Uw bosschen en wouden,
aan Uw bergen beleefd! Vaderland en va-
derhuis vragen nu alles van hun zonen. Ook
ik heb den roep gehoord en kom, ik neem
plaats temidden der strijders en blijf trouw
tot in den dood.*

Afbeelding 3. Antoine Gros, Napoleon bezoekt pestlijders bij Jaffe, 1804, Louvre, Parijs.

▽
 Afbeelding 4. Antoine Gros, Slag bij Eylau, Louvre, Parijs.

Onmiskenbaar had de uitgave een ideologisch doel: de Duitse lezer te informeren over de expressies van Duitse volkgeest die deze brieven kenmerkten: zieleadel, gevoel voor schoonheid, diep geloof, ijzeren moed, heroïsch uithoudingsvermogen, heilige offerbereidheid - termen die al sedert de negentiende eeuw de kwaliteiten beschreven waaraan men een echte Duitser herkende, waaraan een echte Duitser moest voldoen. De bundel kreeg uiteindelijk meer dan 150.000 kopers. Gedurende het interbellum breidde Witkop zijn corpus regelmatig uit, totdat in 1933 zelfs een zesde druk werd gepubliceerd, die ettelijke honderden fragmenten uit een totaal van maar liefst 20.000 brieven bevatte. In de uitgave van 1929 worden de brieven nog gepresenteerd als een pleidooi voor een 'nieuwe, de wereld verzoenende rechtsorde en voor begrip tussen de volkeren'. In zijn inleiding tot de editie van 1933 schrijft Witkop echter dat de herinnering aan deze doden het Duitse volk zal aansporen het ideale vaderland te realiseren. Uit nader onderzoek blijkt overigens dat Witkop ook zijn selectie aanpaste aan de tussen 1918 en 1933 telkens veranderende politieke situatie. Zo maakte de herinnering aan de ene oorlog de weg vrij voor de andere. Het is bevreemdend dat de nieuwe Engelse vertaling van enkele jaren geleden aan de vrij nationalistische toon van de geselecteerde brieven voorbijgaat, en alleen wijst op hun emotionele zeggingskracht. Even bevreemdend is, dat niet wordt vermeld hoe op alle Europese

fronten de oorlogspropagandamakers er bij soldaten op aandrongen regelmatig naar huis te schrijven - en tegelijkertijd erop toezagen dat de berichten de eigen, nationale oorlogsmythe in stand hielden.

In *Feldbriefe katholischer Soldaten* (1916) bundelden de initiatiefnemers 459 brieven van, specifiek, katholieke Duitse en Oostenrijkse jongemannen. Ook deze selectie - uit zo'n 4500 brieven - is onthullend: de teksten laten persoonlijke, individuele oorlogservaringen zien, maar de bundel als geheel heeft een hogere boodschap: wij, katholieke Duitsers, strijden voor onze natie. Wij ervaren aan den lijve de gruwelijkheden aan de diverse fronten, maken de massale ziekte en sterfte mee. Maar! Als wij zien dat onze vijanden hetzelfde lot treft, proberen wij, vanuit onze christelijke, katholieke overtuiging en plicht, de gewonden te helpen. Doch wat horen wij, soms tot in de loopgraven: de beschuldigingen die naar ons worden toegeschreeuwd: barbaren, slachters. En de verantwoordelijken aan de kant van de vijand laten liever hun eigen manschappen creperen, dan ons de kans te geven om, in de chaos, toch dat fundamenteel medemenselijke werk te verrichten.

Een deel van de brieven was al voor de bundeling uit 1916 gepubliceerd, in, bijvoorbeeld, de *Koelnische Volkszeitung*, een van de vele tijdschriften die, om de publieke stemming te beïnvloeden, dergelijke verha-

len van het front graag tot in de Duitse huiskamers wilde brengen. Want daar zaten tenslotte de vaders en moeders die, ook toen de oorlog na augustus 1914 onverwacht langer duurde, en het de Duitse troepen allengs slechter ging, hun zoons tot dienst aan het vaderland moesten aansporen.

Na afloop van de oorlog werden 180 brieven uit deze collectie in het Frans vertaald – *Lettres de soldats catholiques en campagne*. De bedoeling lijkt mij duidelijk: de Duitsers wilden de Fransen laten weten dat in heel Europa de katholieken verbonden waren in een fundamenteel medemenselijkheidsdenken, dat nationale tegenstellingen oversteeg. Tevens wilden de uitgevers, denk ik, laten zien dat de Duitsers niet de barbaren waren waarvoor de Franse propaganda ze al sinds de oorlog van 1870/1871 had uitgemaakt.

Overigens werden aan Franse zijde volstrekt vergelijkbare verzamelingen gepubliceerd - emotionele epistels van gesneuvelde studenten, van goede katholieken.

Maar het materiaal werd ook op andere wijze propagandistisch benut. De journalist-romancier Ernest Dau-det vergeleek in 1916 in een brochure de Franse en de Duitse 'geesteshouding', zoals die zijns inziens bleek juist uit soldatenbrieven. Welke mentaliteit volgens hem de beste was, laat zich niet moeilijk raden.

Tot slot

Oorlog is nodig – want wij, de vertegenwoordigers van de beschaving, moeten strijden tegen de barbarij: met die boodschap, als uitkomst van die mythische tegenstelling, zijn door de eeuwen heen mensen ertoe gebracht ten strijde te trekken.

Als leerlingen zien waarom en hoe machthebbers in het verleden telkens weer op deze manier mensen gemanipuleerd hebben, begrijpen zij wellicht beter hoe en waarom ook nu nog mensen aan die boodschap worden blootgesteld – getuige bijvoorbeeld de Amerikaanse 'missie' in Irak - en, daardoor gestimuleerd, tot de vreselijkste dingen in staat zijn.

E PLURIBUS UNUM:

Eenheid en verscheidenheid in Amerika in het verkiezingsjaar 2008

Wat:	Atlantische Onderwijsconferentie
Wanneer:	Woensdag 30 januari 2008
Waar:	Academiegebouw (Domplein), Utrecht
Voor wie:	Docenten (in opleiding) aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer en overige geïnteresseerden
Kosten:	€ 75,- p.p., indien samen met collega € 125,- totaal (studenten € 10,- *)

atlantische
commissie

Ochtendprogramma

Plenaire lezingen en discussie over de volgende onderwerpen:

- **The Legacy of the Civil Rights Movement: one or two nations?**
Prof. Adam Fairclough
- **American Leadership in Arts: the Presidential Libraries as a case study**
Kate Delaney
- **Amerika en de wereld na de regering George W. Bush** *Prof. Ruud Janssens*
- **Watermanagement in de VS: 'Katrina' en het Nederlandse bedrijfsleven**
Ir. René Zijlstra

Middagprogramma

Keuzeprogramma bestaande uit de volgende workshops:

- **Blues en politiek in de VS**
Dr. Guido van Rijn
- **De Amerikaanse verkiezingen en de media** *Robert de Oude*
- **De Amerikaanse verkiezingen geanalyseerd met GIS**
Harry van den Berg en Theo Hoebink
- **Hoe leren Amerikaanse leerlingen over de verkiezingen?**
Nader te bepalen spreker